

СТАНИСЛАВ СИВРИЕВ

ХОРАТА СА НАВСЯКЪДЕ

повест за думи, къщи, песни,
звонци и тези, които
са ги създали

Второ преработено издание

II 95035

к 95

V

с 35 к

V

3 800000 513657

8

1029/1056

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
"ИЗДАТЕЛЬСТВО" - ПЕЛЕН

К

Дядо Илия, приятелю Бешков,
прости ми — за големя дялг
ти посвещавам тая книга!

На бабини тъчеше Стара Савѣтъка, а на нас —
Незифѣ Камбурова от Елехѣй. Становете на елех-
чанки бяха ситни и платното от тях излизаше
тънко, бяло като пряспа. Тогава мама бе още
жива — от нея съм запомнил да казва за Не-
зифѣ;

„Ако платното се праши само със стан и ръце,
всичкото платно по света да е сѣ еднаво. За-
тъчеш ли ширките със сърце, до сдиране няма да
ти се отицят...“

Тези думи тя повтаряше по различен начин и
все гледаше към почернялата полица у бабини,
където бяха надиплени грозно червеникави кърпи
за ядене.

Накрая и баба започна да тъче при Камбурка...

Незифѣ идваше почти всеки петък „на джумая“.
Познавахме я отдалече по походката. При Ха-
джиниколовия дам тя се отделяше от другите
женни и в къщи настъпваше оживление. Изсип-
вахме се вкупом на пътната врата да я чака-
ме. Тя раздипляше черния си биниш и подгъваше
нозе на дъсчения креват. В попуканите ѝ пети
като че бяха се врасли криволиците на черни
корениста. Избелелият чембер се надвесаваше
то козирка над правите ѝ вежди. Отмахваше
го с ръка назад и очите ѝ изведнѣж се открива-

ха — насмешливи, с ту пробляващи, ту губещи се светлини.

— Нивясто, дай пъстри рухъ да сторим здрав — казваше тя и мама ѝ донасяше пъстри парцалчета.

Незифя ги редеше едно до друго — примижаваше, отдръпваше назад глава, после разместваше „рухъта“ и слизаше от кревата да ги погледне отдалече.

— Накъдето и да се обърнеш, сѐ е боя — говореше тя като песен. — Аллах тѣй е наредил: боя до боя седи и едната на другата дава хубост. И ние тѣй ще ги нагласим на платното, че да не се заничат и едната да дава каматинѣй на другата. Тук ще кладем слѣнце — слагаше тя на кревата яко жълта басмяна ивица, — но слѣнце все не бива. Надвечер слѣнцето заникнува и върху Маврузина чука гори огън. Виж го сега и огъня.

Тя поставяше до жълтото оранжева ивица и вгълбена в себе си, едва поклащаше глава:

— День дохода, день отхода... Да кладем сега до заникналото слѣнце темника.

Мама ѝ подаваше осукана черна прежда. Незифя тѣй я опипва, като че мери с пръсти: няма ли да натезжи върху другите цветове. После с едно движение, което напомня поклон, се навежда и опѣва черната прежда до оранжевата ивица. Цветовете оживяват, започват да пулсират като слънчев лъч, неочаквано промъкнал се в сумрачната ода. А Незифя продължава да реди парцалче до парцалче:

— Боя до боя седи и едната на другата дава хубост...

Така тя правеше своя „заправ“, както казваше на модела, а след седмица или две се връщаше с

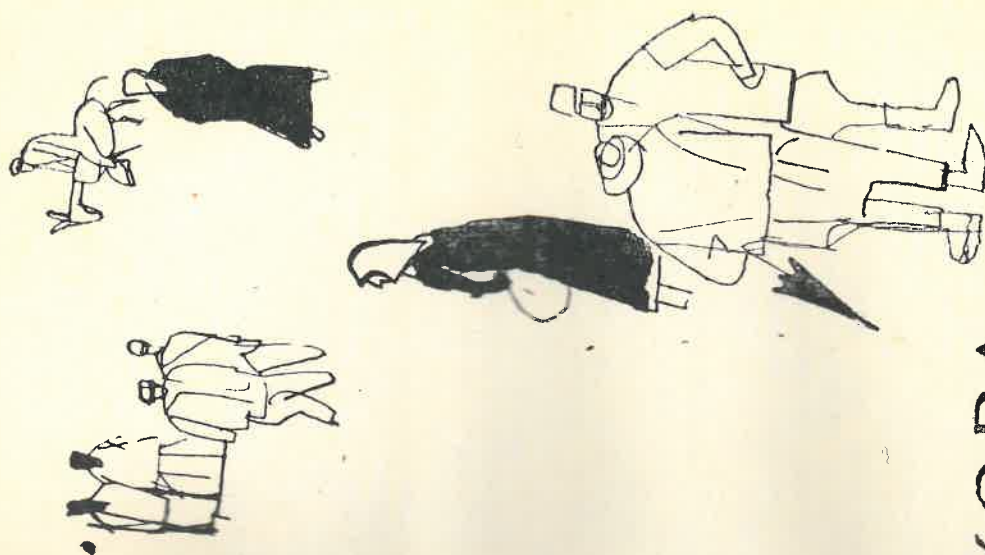
готово платно, мяташе го пряко върху кревата и се усмихваше беззвучно...

Кой в детски години се е замислял за хората! Дори и възрастните често пропускат да направят това. Хората седят един до друг като парцалчета на Незифя — всеки със своя багра, със свои житейски промисли, без които животът не би имал необяснимите импулси на своята хармония.

Всеки си има среда, с която, макар и отделен, обичува подсъзнателно. За мене тая среда са хората, които населяват Родопите. Винаги съм се питал откъде иде тяхната дълбока емоционалност в общуването им с планината. Те живеят в изравнене ѝ, с багрите на годишните ѝ времена, а планината се пред нея — нещо почти детско има в това явление. Може би е от песните, чийто отзвук се е застоял над Родопя като второ небе, може би от легендите, които не дават човеку да бъде лъжлив, да го опустоши високомерие.

Живях дните с тези хора, замръзвах и осъзвах в техния свят — примамлив като приказка. С годишните много случаи и малки истории се наляпах една за друга. Те уж са обикновени, а скритото им неспокоичество дава ли ти да ги забържеш само за себе си!...

Така започнах тази книга.

XOPA

Песъността рейсът се друсаше и олюляваше по неравния път, а имах чувство, че спусковете на планината бавно се наклоняват на една страна, после се изправят. Сухата дъбова шума още се държеше по клоните — тя бе застинала в мъртва неподвижност, сякаш да подчертае безжизнеността на орезите. Стеблата им, с черни наледи, изцяло се глосеха устремени нагоре, паяжината на тънките им клони се разгънаше в прозрачния въздух. Това бяха първите зимни дни с онова обилие на светлина, което идеше от близостта на непреходния юг. Тук-там из скалите се глосеха малки ели и хвойнови храсти, като че разкърпени, за да завършат пастелната рисунка от по-тъмни варовици, снежни петна и дъбов храсталак. Природата живееше своя си живот — вглъбен, изпълнен с всевечната хармония на промените, които не дават зеленото ликуване на лятото да се превърне в досада, пищният празник на есенните пожарища по листата — в умора. Затова дърветата, и когато нахлуе в тях поток от сокове, и когато умират, все са млади...

Тъкмо за тези неща приказвах с моя съученик Стефан Б. Той се друсаше на олизаната кожена седалка, късметите му очи сезираха в планинските клисури — те се огръщаха една след друга и заставаха отдире ни. — Дърветата си имат четири сезона, четири красоти, живеят с всички цветове и светлини, а ние?

Стефан закова в мене поглед. От дърветата разговорът отиде в хората и ние стояхме един срещу друг, стъпили от собствения си въпрос.

На предната седалка, с торба в скута, бе седнал старият Сарин. Връщаше се от Девин или Кричим с някаква част за все поаредения текезесарски дарак, който Сарията синхронително бе нарекъл орташко магаре. Песъчинките

под гугмените му цървули скърцаха на скомина, а образото му в косми ухо ни караше да говорим по-тихо. Разменете му, стегнати от коравия шаяк, се разшаваха и той се обърна:

— Ние ли, питах? Ние си имаме бравди. Гората сечем и себе си сечем...

Наведе глава, погледна ни с едва затаен присмех — първо Стефан, после мене. Тържествуваше.

— Чу ли? — подпря ме с пръст Стефан.

В думите на стария Сария той неочаквано бе намерил отговор на някаква своя мисъл. И неговото лице засия. Нещо ме смути, усетих как пресилена усмивка изкривя лицето ми.

Разговорът бе твърде любопитен за опърлания междуселски рейс, в който се бе застоял възкисел дъх от много човешки тела.

Така си и остана недовършен тоя разговор. Скоростите изхъркаха, хората политнаха напред. Бяхме пристигнали в Широка лъка.

Със Стефан не бях се виждал отдавна и той ме бутна към олющената врата на хоремата. Сложиха пред нас по чашка коняк с резенче лимон и захар на дъното. Моят събеседник отпи и неочаквано помръкна. Очите му се потулиха зад дебелите стъкла на очилата и като отбягваше да ме гледа, зараказва. Бил учител чак в Лесково, а жена му, също учителка, изпратили в другия край на окръга. Горчилката на несправедливостта и тая отдалечност от близките му, бяха го направили болен, чувствителен. Гласът му се задави и той, превъзможвайки нещо в себе си, откърти с усилие:

— Един инспектор ме мъчи. И да е инспектор — нека ме мъчи, ами е ей такава инспекторче — огряза той с нокът върха на пожълтелия от пушене показалец.

Въздъхна и замълча.

Трудна беше за прескачане тази пауза! На Стефан, поради равнодушие или каприз, беше му огнето семейството, а аз не познавах самотата и нощите му; съпругата му, разкъсана между работата и своя дом, не бе успяла да спаси заболялото си дете, а моите деца играеха в къщи и ме очакваха. Почувствувах се виновен за съдбата на този човек.

И тъкмо когато говореше за мъртвото дете, един познат протегна безтактно ръка и ме раздруса: наградихи

ме били с орден, с очите си го прочел в Смолянския вестник.

— Остави орден! — магнах с досада.

Стефан се усмихна горчиво:

— За нас оставаха радостите на приятелите ни, а ти некаш и тях да ни отнемеш...

Вгледа се в мене — разбра тежичната на думите си и от недолжност се изпрати да вървим. На вратата се спря:

— Това сме ние! Най-лесно ни е да наказваме своите...

Той наистина ме наказа и аз знаех за какво.

Навнани лъзна хладен вятър — той сякаш провери мислите ми. Въздухът бе чист, от дърветата падаше виещо детон съвсем прашец и уж бе тихо, а ушите ни звъняха.

— Виещо се надвива, пом имаш очи за красотата — наклони се към мене Стефан. — Погледни! Пред нея мога да простя, да забравя. Ела да се качим на връх Перелик. Горе, в хижата, има един самотник пазащ. Ще ни нацели дърва, ще ни свари чай и с нищо няма да ни оскърби. Там снегът е чист и човек трудно се решава на лъжа...

На следващия ден тръгнахме да търсим на връх Карлук чисти снегове.

СТРИКО СТЕФО ПОСРЕЩА И ИЗПРАЩА

Лампата пука на угасване, мъглата и светлина проиграла върху туристическия календар — едного кабарче е паднало и завитият ъгъл хвърля върху грапавата стена тригълна сянка. Капакът на чайника потраква върху печката, водопроводната тръба пици и от това, макар кухнята на хижата да е топло, усещаме хладна тръпка. Трима ученици от Мадан, на които се иска да изглеждат по-възрастни, подгряват алуминиево канче. Дори и в това те показват достойнството си на планинари.

Лесовдърът Чернев разказва за забравения вече солиерски овчар Манолата. Той се вълнува — може би е от шемета на връх Перелик, може би от живописната пещерата, която винаги откриваме под праха на отминалите години.

След една малка пауза Чернев намери завършека на своя разказ:

— Не бе овчар, а овчерище. Див бе и не изчужда на планината...

Останалото трябваше да си представим сами. Наистина — само въображението може да ни даде прелестните усещания за ония вечери из пасбищните ягаци, когато Манолата е изпълнявал своя закон: да срещне гостенина с печено шиле. Залутаният в планината овчар по този начин е изпявал влечението си към хората. И бил щастлив, когато замръкналият в неговия ятак му подарял кутия цигари.

Един от присъстващите не разбра и се удиви:

— Ха! Агне за кутия тютюн...

Тогава пазачът на хижата Стефан Петтеков, който се заслушваше в разговора усмихнат, стана от твърдия креват.

— Тютюнът не е за агнето, а да си отиде човекът без борч.

Той вдигна от чайника потропация капак и в кухнята дъхна на мащерка.

— Баща ми е гощавал с печено, а аз — с чай от воленика.

Така узнахме, че пазачът на хижа „Перелик“ е син на Манолата.

Лицето му сякаш е чукано от камък — масивно, с плътни линии. Не е трудно да се открие в него един живот, текъл в общуване с природата — без суета и вражди. В грамадния му ръст има нещо безпомощно. Такъв човек лесно се мами — единственият му начин на защита е да ти даде още веднъж да го измамиш.

Ходил съм много пъти на Перелик. Уж се знаем със стрико Стефо, а все откривам в него по нещо. Самотниците винаги са били тайна за другите. Понякога ми е непонятна и предаността му към хората, които го посещават — толкова им е всеотдаен, че забравя себе си. В планината е загубил човешката слабост да се показва и с благодарност стана слушател на другите: те му носят смелите очертания на далечния свят, потънал в ултрамариния огън Чернатица и Персенк. Стефан не се изкушава от този свят — камъкът тежи на мястото си. После светът в мислите на човека е по-хубав, отколкото в очите му.

Наблюдавах го веднъж как забива колове за оградата около хижата. Пренасяше обелени ритловици, одяваше крапката им коса, за да се слепят една в друга. Ходеше ниско наведен — отразява му бе болезнен, но не се оплака.

Никога е бил най-смиреният човек по тия места. Напънал се да вдигне отсечена ела и кръстът го сризал. Когато времето е лошо, обилката го прерива. Той се усмихва виновно, задето го виждате такъв и това ви изпълва с жалостиво чувство.

Вечерта край огъня се поразбъбра — беше доволен от работата си.

— Какво е жордата?¹ — питаше се сам. — Като има ограда, има и стопанин. Жордата не дава да я прекратим, а и мене възпира: „Накъде, Стефо? Без работа ли останал?“

¹ жорда — ритловина за ограда.

В дъсчените капаци на покрива свирукаше остър вятър.
— И водата се обажда... Капка е завъртяла хижата. Ще легнеш на нара, ще гледаш мократа дамба на тавана. Не е красиво! Капката яде дървото чрез гниене, яде и до- вара. Набъбне и зейне. Къде отиде тогава трудът ни?...
Стрико Стефо имаше крава, но през лятото тя неочаквано липса. Попитах го за нея, а той се поколеба какво да отговори. Бяхме сами, далече от хората — погледът ми настояваше и около плътните му устни шавна горчива усмивка:
— Продадох я. Бил съм продавал на туристите млеко, цел съм да забогатяя. Председателят на бетесето ми вика: „Дръж си кравата и толкоз.“ Да я държа, ама той е в Смолян, а аз съм при хорските приказки...

Нощта, в която лесовъдът Чернев разказваше за Ма- нолата, бе лунна и оцъклена. Падналият преди няколко дни сняг бе замръзнал. Елите, разхвърляни из голото било, чернееха като изсечени в земята ями. Могъществото на планината, зелените оттенъци на лунната светлина ни поемаха навън и ние тръгнахме сякаш в света на една недействителност.

Съпругата на лесовъда се радваше на откритието си, че замръзналият сняг, както и водата, прави лунна пътека. Златистите отблясъци, в които припламваха смарагдови искри, сочеха все в нас, следваха ни и заедно с нас на- влязоха между немите гробни камъни на Мезаркидик.
На връх Чурика се наловихме на хоро — едно странно хоро сред снега, далеч от света! Дали искахме да пре- възмогнем самотата или пък бе изблик на онова азартно чувство, когато ти се ще да предизвикваш.

Гайданицата на Стефан ситнеше, но необичайността на това среднощно веселие бе огнела нещо от кропката и разточителна прелест на гайдага.

На връщане минахме близо до мистото, където преди няколко години Стефан бе заловил хвърлени от чужд са- молет парашутисти. До хижата мълчахме, а край печката ни разказа нещо от тая история. Не спомена думата му по- версия — станалото вече бе извън политическата му по- зиция: минало-заминало и връщане в пречиствия мир на спомена...

Тогава бил работник в Смолянското горско стопанство. Скъпачи му казали къде са видели непознатите и той тръг- нал да ги дири с едно цифте.

— А смъртта? — попитахме.

— Смъртта може да те намери всякъде.

— Но ти сам си я търсил?

Стефо ни погледна косо:

— Сетих се за граничарите. Момчетата гледат кучета, сън нямат с тая граница, а тия сами ми се спетлаха в краката. Викам си: „Стефо, срамът на страха не се бере.“ И тръгнах.

Качихме се на горния етаж да спим. Стефан ни изпрати до вратата, каза ни „лъка нощ“ и се върна. Дървената стълба изскърца под нозете му.

Спалнята бе затоплена — устицата на печката светеше. Навън гората бучеше монотонно и черчеве го на лунния прозорец бе начертало върху нара кръст.

На сутринта напуснахме хижата. Денят бе слънчев и еслата по склоновете на Карабалкан бяха се изместили съвсем наблизо. Побелелият Юмрукчал блестеше в про- явната далечина като парче самородно злато.

Стефан примигваше. Устни, че не е от слънцето — криеше очите си.

— Моята е да посрещам и изпращам — опита да се ус- михне той.

Това ми припомни една случка от лятото. На хижата бяха дошли много хора. Стрико Стефан, пийнал, развесе- лен, искаше да гръмне. Дъщеря му го молеше да остави цифтето. Едно момиче, дошло от приказките със златисти коси, го подкупваше с усмивка и той не усети как из- мъкна пушката от ръцете му. Когато усети, въздъхна и се улови за гърдите:

— Планината се е напълнила с хора, а аз, значи, нямам право да ги здравювам!...

Тогава за първи път почувствувах, че зад грубоватите черти на тоя човек се крие разположено към хората сърце. Все заради него той и сега криеше очите си и най- добре бе да не го тревожим с думи.

Миналата есен замръзнах в Устово. В нозете ми цвъртеше кал, наоколо бе пусто. Плътен мрак бе задънил долината на Черна река, а отблясъците на улицните крушки, които лениво се олюляваха в локвите, ме изпълваха с тягостна самота. Шопуркаше противен ноемврийски дъждец и аз имах тъжното усещане, че улицната мътилка прониква вътре в мене.

Пратих едно момче да повика бай Кечо — видях се сам на площада, нощта бе ме смутила и един разговор с приятел можеше да поправи всичко.

Бай Кечо беше се прибрал преди години в родния край след дълго записване из Европа. Големият свят бе оставил едва доловима следа в достойнството на походката му, в изправеността му тяло, в склонността му да се шегува образно. Той бе навършил шестдесетте, но в резецът на очите му нямаше замазан матов отблясък — те се смееха, обещаваха неспокойно припламване на мисълта, разполагаха към човека с аристократичен профил и бели нишки, посипани в мустациите му. В такива хора като че никога не се поселва отблъскващия дух на старческа разруха — те ни напуцат с прани ризи и вътрешен живот, който задълго остава в спомена на околните.

Дойде избъръснат, с тъмен костюм и вътрешен подем, който го правеше никак по-висок. Неговото състояние се пренесе и в мене, дори поисках шумно да изявя изблика си на радост, но все пак беше нощ, валише дъжд и студена тръпка бе обезлюдила селището.

— Ще ме извиниш, че те вдигнах от толлото — казах му като се ръкувахме.

Бай Кечо задържа ръката ми и с мекота, която напомняше драматическа реплика, отговори:

— Ти си имал свободата пред мен! Има ли от нея по-голяма награда за приятели? ...

В дън Родопите, ведна подгизнала есенна нощ да те срещне човек с тъмен костюм, за да ти открие, че смисълът на приятелството е в свободата на единия пред другия! ...

Един скучен пазарски следобед срещнах моя стар приятел бай Вълчо. В лицето му, в походката му беше се появило нещо отпуснато, самодоволно и аз разбрах, че вече е пенсионер. Усмиваше ми се без видима причина, от което лошо избъръснатата му гуша подсказваше. Новият му бляскав каскет с настръхнали власинки, дългият му кафяв бастун бяха самото олицетворение на това, че бай Вълчо е длабел, че вече може да мине през Бакърджийската чаршия с ръце отзад — независим, издигнат над пазарските страсти.

— Тебе вече признаха ли те? — зададе ми той неловен въпрос и преди да му отговоря, бръкна във вътрешния си джоб, извади червената книжка на активен борец и започна палец в тъпъла ѝ като курок. Гладката кожена повърхност се огъна. Бай Вълчо вдигна „курока“, коринтите звучно пляснаха една в друга и без да ми каже нищо, прибра обратно картата си. И пак се усмиваше. Сам не зная как ме възлече в разговор за полузабрамен партизански истории. Бай Вълчо още живееше и се тревожеше с няколко пропуснати случая — както той се изразява — „да им натъпшам на фашистите самаря“. В отряда той не бе от най-храбрите и може би сега, след толкова години, напътствие нямаше да бъде храбър.

Привето и без нас им натъпка самаря — опитах да го усетя и той охотно се съгласи:

— Черна бе! Де ги сега? Изхулиха се като мокра пръст от историческия развитие.

След това бай Вълчо подхвана една дълга: кой какъв станал и кой е заслужено на поста си. За сегашното положение на хората той търсеше пълно съответствие с това, което са били в „борбът“.

Разговорът омъртъвя. Тъкмо когато се канех да му подам ръка и лицемерно да попитам кога ще се видим по някога, почувствувах, че младият минен инженер, който

присъствуваше на срещата, ни се надсмя. Всъщност той нищо не каза, но в себе си ни се надсмя.

В мигновения проблясък на очите, във волевото очертание на брадичката му, имаше нещо смуцаващо — може би то бе неумовното вътрешно равновесие на човек, потънал от своята полезна работа, за когото бяха твърде далечни нашите опълченски тревоги: кое ако не било, какво щяло да стане.

Разделих се с бай Вълчо потиснат. Искях да се оневиня пред инженера, но той продължаваше да мълчи и аз не знаех как да захвана. Беше твърде млад, изпълен с нервна сигурност и аз се улових, че точно заради това изпитвам раздразнение.

— Май остаряхме... — предизвиках го аз, но то не бе само предизвикателство. В един миг бях се почувствувал по-близо до бай Вълчо, отколкото до младия човек.

— Не знам дали е от старост, но твърде ни занимават със себе си...

В мене нещо се люшна, усетих, че олеквам. Беше гняв и не беше гняв. Той разбра, едва се усмихна:

— Различните поколения враждуват и при еднаква кауза. Всъщност, това е развитието...

— Наистина ли смяташ, че ти дължа откритието на една истина? — попитах с насилено спокойствие.

Инженерът с повдигане на рамене изчерпваше разговора, а бай Вълчо, откъслечно доловил смисъла му, първа се втурваше в него:

— Я, я! Дай го насам тоз идеализъм!...

Но клаксонът на претоварения камцион подсещаше инженера за тръгване и той се отдалечаваше гърбом, с разперени ръце. И ръцете и изразът на лицето му казваха:

„Няма една истина за всички!...“

Разговорът свършваше с онова мъчително неудобство, при което хората не знаят как да се разделят.

Изпитвах страх за себе си!

Няколко години на втори август хората от Гелѝ, Широка лъка, Стискал и Солищѝ се вдигат на връх Илинден — идват се с гайди и песни, както е заведено от години. Жените са със сърмени салтамарки и престилки, в които стъпването, пролетната зеленина и прегорелите тревни са отъснати по пенто. През целия ден планината кънги, хората се дивили и раздипля — никой да не усети във веселостта пропалания полъх на отиващото си лято...

Когато стигнахме върха, падаше мрак. Наблизо мулета крутеха похичкава трѝна, стените на параклиса бяха се прѝсѝрпани в бяло петно. Чу се приглушен женски говор, който се смък и отново стана тихо. Отвѝд доловете ела — кѝт забуна застрашително, витѝрт ѝт лизна със студена трѝнка и ѝне подирѝхме върхните си дрѝхи. Някой се сетѝ и пусна шѝне ракиѝ. Кабѝзмѝл, който бе ми работѝл на градѝж и ѝ ленивѝте следобедни часове ме подпѝтѝнаше за разликата между тѝгата и меланхолията, следеше ѝнището с жалѝи ѝчи и разсѝждаваше гласно:

— Ракиѝта бѝлболѝка в тѝртѝто, запѝто налива веселѝне в кѝртѝта...

Усетѝхме топлината на тона веселие, огледахме се и се видѝхме заобикѝлени от хора. Заговорѝха ѝи, поведѝха ѝи и се ѝамерѝхме край ѝгѝня в Карагѝеговата колиба. Дѝлата наѝа дѝктѝха на прѝсно сѝно, белѝте стѝни шѝвнаха, потѝдѝличѝани от пламѝците в ѝджѝка...

От една сѝседна колиба стар Дурѝо чул песента и доѝйде с печѝн ѝвнешки бут в рѝката. Носѝше и гѝйда. Той бут подсѝщаше за прѝгѝтовѝни пред празѝника хора, а ѝаѝнѝт кокурѝч — родѝпскиѝ деликатѝс от печѝни в тѝртѝбух дѝребѝли, който Михѝл Кѝлѝов ѝтдаѝна трѝбѝваше да дѝнесѝе, го ѝямѝше ѝикакѝв. Уж ѝт дѝва дѝна прѝказѝвахме за това, а го ѝямѝше.

Стана ми криво — излязох и се оставих на гайдата да ме гори отдалече. Тъмна нощ, доловете са потаили бездни мрак, а далече над Каракулас светлее зеленикава ивица. Луната скоро щеше да изгрее.

Тръгнах към брезентовите палатки на наркоопа — да кажа накъде да упътят Михала ако ни търси. А там: в един трап, пълен с жарава, няколко мъже пекаг тиква. — Хальо ли щеше да носи кокурече? — питат.

— Той.

— Чи то ва е излѳгало — като песен го изниза един. В настѳпилата пауза долових скрита насмешка: „Сладко е да излѳжеш гражданин...“

— Как ще ни излѳже!

Уж искам да възразя, а усещам гласа си несигурен, чужд. Смути ме непознатият, който пѳшкаше в тѳмнината: — Хальо, Хальо-о-о!... Хас Хальо!

Ни да останеш, ни да трѳгнеш. А нощта — дѳлбини, черна земя и небе, залутали очертанията си едно в друго. Топлата жарава отливаше вѳрху лицата на моите събеседници топен бакѳр, под ѳгловатите скули мустациите им бяха се удѳлжили.

Врѳщах се към колибата, а отдире си чувах същия глас:

— Халю гѳ ти рече добѳр день — погледни слѳнцену. Може и да не е день...

И се разсмяха.

Но Михал дойде — дойде потен, задѳхан. Димеше и той, и кокурече, увит в книга от брашнен чувал.

Отдавна бяхме заситили глада си, но извикахме от радост — то бе заради удѳржаната дума, заради гайдата, която Михал носеше в кожата вулия с разноцветни мѳниста и орлови нокти на пискюлите. Той изви дѳлгата си шия накриво и зараказва как загубил шилето в планината, как го търсил из Карлѳк и как накрая уловил една от петте „опашки“ на бабалѳка си, стрико Георги Трендафилов. Докато тури ножа на опата, докато я одере — месечината изгряла.

Тоя човек бе извѳрвял петнайсетина километра — навярно бе и тичал, иначе кокуречѳт не би димял още топлѳ. Стана ни неловко. Михал разбра и зарѳзвѳрзва вулията...

На сутринта тримата, с които бях разговарял при жартата, дойдоха край Карагетовата колиба. Минавали уж случайно, но питаха за мене. Стояха край хармана с отпуснати ръце и мълком се подканяха кой да говори.

— Сюнци за Халя изгѳрвахме дума — познах гласѳт, който бе пѳшкал отдире ми край жаравата: „Люде-вили-деѳ, люсни за логане!“ — Ракията като дойде зеде — пролѳжми той — и приказката става зеде. Да не останете с мисла, че и тука се ядем като в града...

Планината беше се пробудила тиха, пречистена, каквото бѳла и нѳйните люде.

Облаците паднаха ниско. От долините се надигна влага и към Грите чукура запълзяха мъгли. Заваля. Капките — едри и тежки — загрополяха по дъсчените покриви, после водата ливна и шумът на дъжда се превърна в непрекъснато клокочене. Светкавица рязна сумрака, изгъкагуши над Карлък и планината сякаш се срина.

Бригадирът Стефан Масурски, който изпитваше естествена радост, задето в този порой е на сушина, превъртя копчето на радиоточката и кухнята се изпълни с уютните звуци на симфонична музика.

Домакинът на бригадата, който бе тичал да изпревари дъжда, изу на пруста гугмените си цървули и влезе.

— Ама вода-а... Снесе света — прекара длан през мокрото си лице.

Бригадирът се сети за нещо — скочи от миндера:

— Прибрано ли е сено в обора?

Двамата мъже се погледнаха продължително и това стигаше. Грабнаха по една дреха и изскочиха навън.

Пред обора на бригадата тъмнееше грамада возено през деня сено.

Опитаха да отворят вратата, но помещението отвътре бе задънено с балиран фураж. Намериха стълба, покате-риха се на стряхата и започнаха да разкриват в покрива отвор.

А дъждът плискаше. Силуетите на двамата мъже се открояваха неузнаваеми: светкавиците ги изтръгваха из мрака — удължени, фантастични, а по мокрите им лица припламваха морави отблясъци.

Свитъците сено се стопиха един по един — погълна ги тъмната коруба на отвора.

Отново отекнаха приглушени удари на тесла. Затваряха покрива.

Когато се върнаха, симфоничната музика бе свършила и радиоточката припукнаше унило. На огъня къкреше ба-кърено менче и стъклата отвътре бяха се покрили с роса. Избърсаха с ръка лицата си, погледнаха един-други мокрите си дрехи и се разсмяха.

Мъже! Никого не обвиниха: кой свършил и кой не свършил работата си до край, кой трябвало и кой не трябвало да се погрижи за сено. Те преживяваха радостта от своя безшумно изпълнен дълг — с нея хладният планински дъжд, който смива потта и солнее върху устните, не е страшен.

Ние все искаме да станем по-добри, по-свършени — тази тревога са ни внушили съвестите от всички епохи, за да ни раздвоят. Защото без съзнание за своето несвършенство човек не би имал стремления. Нито щастливите импулси, които му даряват победата над себе си.

Ние сме и добри, и зли — струва ми се, никога няма да постигнем своя идеал за добро: да вярваме в това, би значило да приемем наивността на религиозното мислене. Само в раздвоението човек може да преизбере нравствената си позиция, само възвращащият се из греховете си носи вечната хармония на човека. Праведниците обичат само своята праведност и там е скрит жестокият им егоизъм.

Има и добри хора, както ги схващаме в делничните си житейски отношения — те са лишени от озарението на една съдба и затова сме твърде снизходителни към тях.

Понякога и свършенството на големите люде се осъществява във взаимния ни спор да си дадем добър пример.

Новите религии замениха дуалистическите вярвания на дълбоката древност, за да създадат лъжата на бога Саваота. Когато говорим за човека на бъдещето, ние често преповтаряме самонизматата на първите християни. То е може би поради непълно историческо зрение, може би поради нервното ни желание да видим свършения човек между нас тържествуващ и, както светлината прогонва мрака, да отстъпят пред неговото шестие егоизмът, равнодушието, жестокостта, безсмислицата — това, от което бягаме и носим в бягството със себе си.

Нека вярваме в тържеството на бъдещия човек, но то ще бъде не постигане на християнския нравствен идеал, а едно непрекъснато възвисяване на човека из собствената му трагическа природа, из собственения му биологически мрак.

Ако добре разбираме това, никога не ще се съгнусаваме, когато положителните и не до там положителните хора разменят местата си, когато ни изненадват с постъпките си.

Истината за хората се открива в разположението към тях. Думата „човешина“ не е измислена. В нея е заложен целият хаос на людската ни природа.

Припомням си един случай:

Нашият отряд спря в Момински балкан — гладен, съсипан от път. Изпратиха ме с един нов партизанин — Салих — да взема хляб от Драгловата колиба — бяха го оставили наши ятаци от Момчиловци. Когато напях в сеното хляба, мъчителна спазма сви гърлото ми. Как да изидем по една филия, без да се забележи? Реших, че ако разделя на две един голям домашен фурнит (уж не можел да се събере в раницата) и от двете половини отрежа по една филия, хлябът пак ще си остане цял. И измъкнах ножа. Но когато го опрах до краешника, Салих, който все страдаше от неутолим помашки глад, улови ръката ми: — Не е другарско...

И ме засрами. Аз уж не бях случайно в движението, а Салих — отначи в отряда от стихията на събитията, но стана така, че той ми даваше урок. А усещах как му се иде: издаваха го потъмнелите му трескави очи.

Не ме укори и никому не каза.

После, когато ядох мълчаливо своя оскъден пай, той дойде при мене и от незнаене какво да прави, удряше едната си длан със стрък мащерка. Дожаляло му бе за мене и идеше да не съм сам.

— Ти знаеш ли, че преди тебе я исках да резна една филя? Салих се засмий, нахапаният краешник пръкна накриво в устата му.

Кой от нас двамата бе новият човек и кой натоварен с греха на егоизма? Без мене Салих не би могъл допровери себе си, а без него аз не бих разбрал, че имам сили да се укоря. Той по своему бе доловил това и интуицията му подсказва чистите слова на откровението.

Цивилизацията ни дава нещо и ни отнема нещо. Тя ни вкарва в нов материален свят, чиято власт най-често се осъществява за сметка на нашите, макар и поовехтели добродетели. Това са вечните катаклизми в развитието на човека. Бъдещият свят ще се изгради върху нова техни-

ПОЕТИТЕ СЕ ТРЕВОЖАТ И НЕ УМИРАТ

1. ЕДИН ПЕЧОРИН СЕ ОТКРИВА

ческа култура и от нашето сродяване с нея ще се оплодят нравствените черти на новия човек. Логическото мислене не може да ни даде тяхното пълно очертание, но нека не се съмняваме, че ще бъдат по-малко трагични от това, което сме ние. Когато човек превъзмогне съображенията и свободата стане негово вътрешно състояние, той ще бъде възвишен и голям, както и идеалът ни.

Ние сме малко припирени, но нека не се огорчаваме, че този човек няма да се посели в нас изведнъж. Неговата утроба са обществените нрави — те зреят бавно, дори мъчително.

Склонни сме да дирим плода на новото в младите поколения, а старите да бремемим с греха на човешкия род. Нищо не е така оптимистично, както човекът, проснат между две епохи — той се ражда отново, с нова чувствителност и нравствен дълг. Аз видях това вдън планината, вдън Доспатските гори — по-убедително от улица „Раковски“, където емоционалният мир на много млади хора започва или свършва с никелираното торпедо на един чуждестранен „Ситроен“.

В Поини лъки бе дошъл да даяла греди националният първенец Емин Кехайов от Смилян. С него заедно даялаше и Михал Калфов от Гела. Михал бе донесъл със себе си двойно източена секаческа бравда — работеше от две страни и когато се поосвободи от сковащото го чувство, че е под око на голям майстор, разбра, че може да се премери с него. Емин зле понасяше студа, презираше свинското и сядаше пред хляб и туршия, а Калфата бодеше на ножа парчета сланина, преличаше я и набиваше топлина. Той си направи сметката и един ден обяви сървнование на смилянския секач. След два месеца измехиха продукцията — въртяха я около качеството и количеството, докато се разбра, че Емин е бит.

Емин се омърлуши, погледът му доби матовите отблясъци на унилоост. Отдели се настрана сам и страдащ. Калфата не се зарадва на победата. До неговата радост имаше едно страдание и то огне съня му. Пуши, премисля разни неща в изстиналата барака, а на сутринта отиде при директора на Тешелското горско стопанство.

— За Емин — казал му той — бравдата е и чест, и хляб, и живот, а аз: днес съм се хванал за нея, утре — за царското ренде и косата. Отказвам се, значи, от сървнованието и Емин да си бъде Емин...

Има нещо по-високо от прекия материален интерес и то винаги е хранило врата в човека.

Първите ми трайни впечатления за Кирил Маджаров са от 1936 година. Сухото му възчерно лице се губеше под широките бодливи мустаци, които закриваха почти цялата му уста. Две насмешливи очи горяха непрекъснато с възрешен пламък и караха човек да тръпне от погледа на зениците им — зорки и изучаващи. Маджаров се смееше приглушено, едва чуто, като се накланяше над събеседника си. Не, това не бе смях, а общуване с хората. Чрез него Маджаров им разкриваше изведнъж своето душевно разположение, простота в общуването и ги заставаше да му отвърнат със същото. Познатите си той наричаше свои „амужка“¹. Тая дума, често употребявана из Родопите, в неговите уста звучеше меко, подкупващо и наистина — той се сродяваше с всички.

Тогава Маджаров бе едва двадесет и две годишен, източен нависоко, кокалест. Ходеше в тъмен костюм, с бяла риза, весела папионка и човек трудно би повярвал, че този изискан, вежлив млад човек е секретарят на нелегалния партиен райком.

През септември устовското читалище гостуваше в Смолян с пиесата „Целувката пред огледалото“. В забравеното крайгранично градче този спектакъл прозвуча неспокойно и предизвикателно. Смъртоносният куршум сякаш бе изстрелян от есената в сърцето на изтръпналата публика. В подтекста на пиесата, в безизходната, в нравствените търсения на героите, хората видяха своята собственост трагедия. Думите почти съм забравил. Тогава те звучеха силно, предупредително, а въпросите, поставени сякаш пряко на зрителите, дълго нямаше да ги напуснат. Полуумракът на сцената, шепота, стенанията и въздишките... Не, това не бе по силите на неизкушената и безкрайно вяреща провинциална публика.

¹ Амужа — (тур.) — братовчед

Когато спектакълът свърши, градът спеше притихнал, а Смолянската долина потръпваше от нощния хлад. Някаква самота беше се стаила под Кайнадина и Караманджъ. В ниското Черна река шумеше глухо, спрашно, сякаш пиесата продължаваше навън под звездното есенно небе. Мракът клопочеше в теснината на Герзювица и на гъсти вълма заливаше околността. Само някъде към Райково попросветляваше и една сребриста ивица — замрала и неподвижна като езерна вода — се стелеше и чезнеше надолу низ долината.

На стълбата пред читалището бяха спрели група офицери от 21 пехотен полк. Те бяха в пелерини, подгрънковаха с шпори и разговаряха.

Маджаров, който бе постановчик на пиесата и играеше главната роля, бе хванал баща ми под ръка и му говореше нещо. Когато слизаха по каменните стъпала, един от офицерите каза:

— Тоя кавказки пейзаж и туя лермонтовско настроение — след пиесата... На сцената се стреляха заради любов и ревност, а тъй като ние нямаме достатъчно смелост за тия неща, бих ви предложил, господо, бутилка коняк в казиното.

— До този пейзаж ни доведе дългът, подпоручик! — отговори му един студен глас. — Не е чест да се подемам сантименталните реплики на няколко негодници.

Маджаров спря. В тъмнината ми се видя още по-висок отколкото бе. Той пусна баща ми и направи крачка към офицерите:

— Присъствието на един Печорин в тази среда ме изпълва с уважение към вас, господо офицери, и не ми позволява да се сърдя на глупостта.

Гласът му бе равен, вежлив. Той се обърна и заслиза по стълпалата. В настъпната тишина стъпките му отекнаха стегнати, отчетливи.

Тази случка и дръзките думи на Кирил Маджаров не излизаха от мислите ми. Няколко години след това му ги припомних, а той ми разкри една малка своя тайна:

— Аз написах тогава няколко монолога, които превърнаха личната драма в социален проблем. Затуй когато офицерът ни нарече негодници, не се обидих, а ми стана весело. А другият, подпоручикът, бе наистина свястно момче.

Маджаров се разсмия, присви очи и в тесните цепки между клепачите светнаха острите му зеници.

Интендантството на 16 Беломорска дивизия се намираще на ул. „Страхил войвода“, недалеч от Балък-пазар в Ксанти. По каменното стълбище на жълтата сграда се качаха и слизаха офицери със звънящи шпори, тромави фелдфебели с папки под мишница. Това бе парадният вход, а отзад, във високата ограда, която опасваше от всички страни безрадостния двор с изпотрошени храсти, имаше малка вратичка за служителите. От там често излизаше висок мъж, чийто черни мустаци затуляха сякаш цялото му лице. Когато прекрачваше прага, той се навеждаше, спираше за миг под циментената козирка на електрическият трансформатор и тръгваше по паважа на „Страхил войвода“ — поприведен, с повдигнати рамене. Полите на дългия шинел се осукваха около ботушите му — стъпалаше отсечено, но някак меко, красиво дори.

Така съм запомнил Кирил Маджаров от есента на 1942 година, по което време беше мобилизиран като нестроеви служащ в дивизионното интендантство.

Аз живеех съвсем близо — на ул. „Черно море“. Една външна стълбичка, направена от дъсчен амбалаж, помаме човека направо от улицата и го отвеждаше до вратата с изпюлюнена боя, която някога бе имала свежия цвят на морето. Стълбата пукаше остро, люлееше се и все заплашваше да рухне. Ако при мене идваха ученици, те топуракаха припряно с нозе, блъскаха вратата и ухилени заставаха сред стаичката с отколешни кафяви тапети. Но често чувах едва доловимо, отмерено скърцане. Скачах на крака и преди да уловя бравата, пред мене заставаше той — Кирил Маджаров.

— Мараба, амужка... — поздравява той.

Очите му бляскат в тесните дъги на клепачите и се смеят. Той подава ръка и аз усещам кокалестите му силни пръсти върху своята длан. И още нещо усещам — сърцето си — разиграно, задъхано... Колкото пъти и да го видех, нещо все давеше глътката ми, в слепоочието отекваха ударите на пулс — звънки, замайващи. Аз се корех в себе си за тази слабост, а Маджаров, разбрал всичко, говореше тихо:

— Тъй, тъй... Човек трябва да се вълнува. Равнодушните имат бакалници.

Една нощ дойде късно и сложи на масата нещо увито в хартия. Бяха две ореховки и две бучки захар. Той ме покани мълчаливо с поглед и сам се пресегна към сладкишите. Станало бе нещо, иначе блясъка в очите му не би погаснал така.

— Днес са обесили двама другари...

Говореше бавно, с дълги паузи между думите.

— Взех — продължи Маджаров — тия неща да ги поменем и да поискаме да ни простят, задето те са мъртвите, а ние — живите.

Той се изправи и дигна две ръце, свиги в юмруци:

— Каква нелепа панахида! С две ореховки и сълзи в една тясна ученическа квартира!

Кои бяха обесените, къде бяха обесени — не попитах. Страданието на Маджаров задави и мене.

Той се обърна към стената, прекара през очите си ръкава на грубия шинел, после притихна и повече не проговори. Излезе мълчалив, както бе и дошъл. Изпратих го до стълбата. Не се обърна. Приведеният му гръб се мярна край купищата съборена ограда и изчезна. Глуха, безвездна нощ бе прихлупила града. Ноемврийският вятър скърцаше във възлестите клони на дюлите и носеше откъм Боругол солен дъх на море.

На другия ден Маджаров пак дойде. Сякаш се чувствуваше виновен за нещо. Грабна ме през раменете и, както често правеше, заговори, като че ми поверяваше тайна.

— Нощта — говореше Маджаров — е подла! Подтиска те, няма изход, а мракът ти подсказва едни приказки... Ти не страдай! Ние също ще съумеем да изпълним дълга си. Аз може би — не, но в тебе вярвам...

Тогава още не можех да разбера, че само големите и силни хора посмат върху себе си малодушието на другите. Той, Маджаров, не искаше неговият изпълен дълг да бъде упрек към нас — слабите.

През зимата или рано през пролетта на 1943 година в Ксанти пристигна хамбургският пианист Гюнтер Вайнерт. Беше гост на българо-немското дружество. За клавиристите му концерти тогава се приказваше много и веднъж Маджаров дойде в квартирата ми с два билета.

На сцената в театър Одеон излезе нисичък, къц човек, който седна зад големия роял и сякаш се изгуби. В следващия миг салонът ахна и се изпълни със звуци. Те ни заставиха да забравим себе си, дори мъничкия човечек на сцената, който се олюляваше над бялата клавиатура. Не, тези звуци не бяха изтръгнати от ръка! Те бляха с "ами" — дълбоки, диреци, изпълнени с тревога и светлина. Дори при тогавашната ни нетърпимост, не намерихме в себе си зла дума за немец-пианист, който откриваше за провинциалното ни въображение непостижимите светове на Бах, Бетховен, Лист, Моцарт.

Когато концертът свърши, Маджаров ме поведе да се разходим.

— Какво ще кажеш? — попита той.

— Чудесно! — изчерпах с една дума въпроса.

— Чу-дес-ноо!... — повтори Маджаров с въздишка. — Но още по-чудесно щеше да бъде, ако бяхме чули един Чайковски, един Шопен, Рахманинов. Ако българите са някакъв партньор в това българо-немско дружество, би трябвало Гюнтер Вайнерт да уважи славянския музикален гений...

Тази мисъл ми направи дълбоко впечатление. Същата нощ написах малка статия, която завършваше с разчарованието, че не сме чули славянски композитори. На сутринта изпратих с поща статията във в. "Беломорска България", а след няколко дни отидохме с Маджаров в редакцията да видим какво става.

— Ха! Ти ли си авторът на статията? — надигна се редакторът зад бюрото. В начина по който ме попита, в полусвистите му ръце, легнали тежко върху дъбовото бюро, имаше нещо враждебно и аз отвърнах полугласно: — Аз...

— А не би ли искал ти, драги, да ти посвирят съветски веснички от Дунаевски?

Редакторът ме гледаше в упор и явно се наслаждаваше от моята пълна безпомощност.

— Аз имах предвид славянските композитори... — започнах да се оправдавам, но она ме прекъсна:

— Да, да! Славянско братство, единен фронт... Туй са последните метаморфози на вашия катехизис, предназначава се за тонковците. На Чайковски си станал адвокат, а името на бае ти маестро Атанасов знаеш ли бе, даскале?

Разговорът ставаше опасен. Гърлото ми зелена и аз поглеждах с питачи очи към Маджаров: Сега как! Той слушаше без да помръдне, после заговори съвсем неочаквано:

— Излиза, че вестник Беломорска България е идейна прелюдия към Германска България...

Редакторът зина. Той навярно бе мислил, че думите, които сипеше върху мене, харесват на високия военен без пагони. Примляска — явно обмисляше думите си.

— А-а-а! Ето кой бил учителят на ученика... Не си въобразявайте, драги учителю, че в България може да се куши власт, без да се продаде България...

— Аз съм доволен от вашия отговор — усмихна се Маджаров и ме дръпна да си ходим.

По стълбите слязох с чужди нозе. В долния етаж отиваборното отделение бумтяха печатарски машини. В тесния коридор почти се блъснахме в един възрастен словослагател.

— С какво пълниш компаса? — попита го Маджаров и сложи пръст върху набрания пегит.

Работникът го погледна през евтините телени очила. Явно се колебаеше. Маджаров се наклони към него за да надвика шума на машините...

— Аз също съм печатар. Линотипер... Кажете сега какво набираш?

— Олово — отвърна работникът и долавяйки, че сме го разбрали, смигна.

4. ПУШЕКЪТ СТАВА ПОЕЗИЯ

— Вземи! — подадох му веднъж едно мое стихотворение. Той прочете заглавието, погледна ме, после пак приблужи към лицето си белия лист и възкликна неопределено:

— О-хо-о!...

Очаквах притихнал.

— Ти искаш да знаеш ще станеш ли поет? — попита Маджаров.

Пламнах още повече.

Прочете стихотворението и дигна глава:

— Виж ти, виж... Но защо твоите градини „изригват дим и пара“, а „дърветата се къпят в слънчев лъч“?

В себе си реших, че човек може да служи на революцията не само със стихове и ми олекна изведнъж. Дори и казах нещо подобно.

Маджаров се разсмя. Той имаше неповторим смях, който излизаше от него уж беззвучен, а грабваше околните, потапяше ги в добротата, която бе родила този смях.

— Ние — казва — сме много припрени. Всичко искаме да стане изведнъж. И ти си писал лесно, а работата хич не е лека. Поезията, мили мой, иска верността на човека, иска сърцето му, съвестта, дори съня му! Тя е по-безмилостна и от най-ревнивата жена. За един ден ще я забравиш, а тя ще ти върне с години. Поетите непрекъснато търсят и се тревожат. От самодоволството никога се не ражда поезия.

Питах го:

— Че аз самодоволен ли съм?

Маджаров въздъхна:

— Тия думи аз повтарям за себе си. Да не ги забравя... Много по-късно, когато го демобилизираха, дойде една утрин да се сбогува. На вратата се сети за нещо и се обърна:

— Дай ми онова стихотворение.

Преписах му го набързо.

След два месеца Маджаров ми пишеше от Килифарев. В плика бе и моето стихотворение със забодено отгоре листче. На него той бе написал два варианта от втория куплет, който все не ставаше и все не можех да очистя от „градините, изригващи дим и пара“, от „дърветата, окъпани в слънчев лъч“. Сега тромавите стихове прозвучаха красиво, смислено:

*Дими отворед набъбналата почва,
че дъжд обилан пак я ороси;
към нов живот мечтите ме насочват
с крила разперени в простора син.*

Тази тайна тогава потаих дълбоко. Стихотворението излезе същата година в списание „Българска реч“. За първи път видях името си напечатано и — нека бъда справедлив — това дължа на Кирил Маджаров.

5. И РАЗБОЙНИЦИТЕ ИМАТ СЪВЕСТИ

На 10 април 1943 година Ксанти осымна в блокада. Електрическите крушки, както друг път не бе се случвало по това време, светеха, а по кръстовищата с натъкнати ножове на карабините стояха полицаи. Градът изтръгна, потаи се в очакване на нещо недобро.

Към обяд снеха блокадата и се разбра, че са дигнали евреите от домовете им, натикали ги в тютюневите складове. Чакаше ги далечен път, от който връщане назад няма. Разказваха покъртителни случки за разплакани деца, за жени, изтръгнати от ръцете на съпрузите си.

Намерих Маджаров настръхнал и пребледнял. Той не можеше да се свърже от потресащите новини — все му се струваше невъзможно да бъдат изритани от топлия легла стотици семейства.

— Какъв мрак! — триеше Маджаров очите си срещу южното слънце.

Заведе ме в един от хранителните войскови складове, където работеше негов приятел, взе оттам няколко килограма сирене, захар и натоварени с тия продукти тръгнахме по пътя за гарата. Отляво на улицата, пред жълтата сграда на един тютюнев склад, се трупаха много хора. Между тях се мяркаха сини полицейски куртки и зеленикави жандармерийски рубашки. Евреите бяха зад бодливата телена ограда. Някои седяха по плочите на малкия двор — унили и смазани от преживения ужас, други бяха се приближили до оградата и молеха за вода. Ксанти бе вечно жаден, измъчен за вода град. От чешмите, които пуцаха в денонощието по за час, течеше топла, мирислива вода, а тези хора с полукани устни, бяха затворени в нагорещената сграда без капчица влага.

Маджаров разбута насъбралите се и подаде през оградата пакетите. Няколко чифта ръце ги грабнаха от-

горе. Един жандармерист, който бе на пост, се обади неохотно:

— Забранено е, господин...

Той се взираше в черните петлици с три звезди върху яката на Маджаров и се чудеше как да го титулува.

— А ти се прави, че нищо не си видял — с усилие се усмихна Маджаров и се отдалечи. Не можеше повече да гледа. Вечерта пак занесе храна и дамаджана вода, после потресен се прибра да пише писмо на съпругата си.

— Мене все пак ме чака никой, а тия? — сви се той в яката на куртката си.

След няколко дена, когато започна разпродажбата на еврейската покънина, Маджаров срещна на Гюмюрджинската чаршия един свой земляк. Она се усмихваше отдалече. Зад него пъхтеше циганин, на гърба с тежък орехов шкаф.

— Туй? — попита Маджаров и посочи шкафа.

— От еврейската мечка... — отговори землякът и тръгна да продължи, но Маджаров яростно се изплю.

— И разбойниците имат по кашка съвест, а у вас, подлеци, нищо не е останало!...

Она гледаше слисан и като че се колебаеше — за него ли се отнасят тия думи или не.

— Християни, обиржии, гниди сте вие! Хората гинат, а те шкафове им помъкнали!...

Циганинът се пулеше и се мъчеше да проумее какво става. Той навярно сметна, че военният отнема шкафа за себе си, та се приближи и попита на турски:

— Буну сизе ми гьотъреам? Хавги тарафа тауру? ...!

Но Маджаров се обърна и се отдалечи. После се разбра, че землякът на Маджаров занесъл шкафа обратно и казал на комисията:

— От туй полза никой не е видял и аз няма да видя...

! Буну сизе ми гьотъреам? Хавги тарафа тауру? ...! — У вас ли ще го нося... Накъде? ...

Един топъл ден около обяд срещнах Маджаров на главната улица в Ксанги. Отдалече разтвори ръце.

Минувачите шумеха по двата тесни тротоара и тази глъчка на разни езици, прозвучала по-високо от друг път, показваше, че хората се възбуждат от дошлата пролет. Празните витрини за първи път не изглеждаха тъй безрадостни и грозни. Слънчеви зайчета играеха по олющените им черчветата, трепкаха върху пожълтелите грънци вестници, с които бяха застлани голите полици.

Срещнахме се пред гостилница „Двете братчета“, от която идеше тънка миризма на готвен спанак.

— Днес се опарих и искам една гладна ученическа душа да бъде заситена — повлече ме той.

Преглътнах с усилие. Устата ми изведнъж се напълни със слюнка, а Маджаров, бутайки ме да вървя напред, припълна заговорнически:

— В тия гладни години една яхния на масата струва колкото всичките мечти...

Двете братчета — Пано и Кольо — които бяха и съдържатели, и келнери, и всичко в малкия ресторант, ни срещнаха още от вратата. Те бяха от Хасковско, говореха както и на село — завалено, тромаво — смееха се високо и гласовате им кънтяха над ресторантската глъчка.

— Насам, братчета! — бърпеше пред нас масата Пано. — За хванем големия кър. Ние на черно купуваме, вам на бяло за продадем.

— И ти опитай на черно — подкачи го Маджаров.

Пано спря да бърпеше, погледа опулен:

— Ти, братче, знаеш ли колко полицейски вардят да ми застъпят пояса, че сетне да ги храня без пари?

Той изряза с ножичка две половинки от лилавите хлебни купони и се отдалечи, а Маджаров сложи ръце на сухите си колене:

— Един по един, по разни пътища, хората идват при нас. А ние, юнче — съвсем отблизо надзърна той в очите ми, — как ще ги поведем и къде ще ги изведем?...

В дъното на ресторанта, дето се хранеха рибарите, някой извика. Чу се псувня и изведнъж много хора, разбутвайки столовете, наскочаха на крака. Сkochи и Маджаров. Беше станал някакъв скандал и той с едра стъпка отиде

при уловилите се гуша за гуша рибари. Спря настръхнал и потъмнял, по-висок с една глава от останалите и с вледняващо спокойствие, колкото да го чуят сбилите се, каза:

— Долу ръцете!

Рибарите утихнаха изведнъж, пушнаха се. Маджаров, който не ги изпущаше из святкащите си зеници, направи още крачка към тях.

— Като не знаете кого да биете, със себе си ли започнахте?

Думите, хвърлени в лицето на ресторантската публика, отекнаха дръзко. Хората от масите проследиха с поглед странния военен без пагони, който се върна на мястото си и продължи да се храни.

Още когато скочи, Маджаров събори едно ръбесто лимонадено пише, звънна стъкло и ръба на неговата чиния хвъркна.

— Туй аз ли направих? — взе той отчупеното парче В своята възбуда не бе забелязал.

— Ти...

Улови се за портмонето, пресметна бързо парите, които бяха вътре, прегледа цените в листа и съкрушен отпусна ръце:

— Знаеш ли, че моят капитал ще стигне само за манджата и хляба?

Инстинктивно подирях с ръка лъжоба си, макар да знаех, че нямам пари. Маджаров долови това движение и се усмихна:

— Не можем да платим счупеното, докато оправим двама души, а светът докато оправим, колко ли ще изтрошим!...

Пано бе видял всичко. Дойде при нас, а Маджаров извади джобния си часовник и му го подаде:

— Пари имам само за яденето, а туй вземи за чинията, докато платя.

Стана и тръгна към изхода малко посрамен — час по-скоро да се намери навън, сред шума на улицата.

— Земи си сахатъ! — улови го Пано за ръкава. — Тия приказки, дето ги каза на събхтатите се, все струват колкото една паница...

7. СЛОВО, ПОЕЗИЯ, ОРЪЖИЕ ЗА БОРБА

Маджаров никога или съвсем рядко говореше за своите литературни планове и тревоги, трудно допуснаше дори близките си до поетическия свят, в който живееше. За това много хора не знаеха, че пише, че заедно с борбата и грижите за семейството, поезията бе за него дълг, страдание, радост, или както сам казваше — съдба. Ако човек се поинтересуваше за нещото, свързано с творчеството му, той отговаряше меко:

— Време ли е сега за поезия, брат? Я погледни как пуши светът...

После незабележимо караше другия да говори за себе си. Маджаров имаше истински дар да изслушва. Попаднал на такъв събеседник, човек с охота споделя своите огорчения. Маджаров заживяваше с чуждото страдание и с нервна непримиримост се втурваше срещу несправедливостта.

През цялото ни познанство не съм го чул да говори за своята литературна работа повече от два или три пъти. От тях най-ярко си спомням разговора в дивизионното комендантство.

Той сложи ръка върху една камара папки и се изправи — висок, развълнуван:

— Ти разбираш ли, амужка, трагедията да съжителствуват в една глава поезията и ей тия преписки за хленбен рандеман, поледи и казармени разкладки?... Искам, трябва да пиша, но кажи ми кога! Аз се мъча от своите мисли, без да ги преръщам в поезия, в оръжие за борба.

— Ти си написал толкова много! — се удивих искрено. — За съжаление, неосъществените литературни възможности не са литературни произведения, както мислят приятелите.

Той седна на простия канцеларски стол, после, очевидно подтиснат от собствените си думи, заговори за нещо друго. Маджаров имаше гости — двама негови състуденти, които приключваха едно туристическо пътуване из Беломорието. И двамата бяха в голфове, еднакви алпинки и корави спортни ризи. Разходихме се до Момчиловата крепост, после свихме към Керичилер и оттам се спуснахме право към дъбовата горичка при Теке.

Седнахме на раззеленялата трева. По асфалта откъд редките дъбове профучаваха военни камиони.

По тези места пролетта идва рано.

Наоколо жужеха пчели, цвъртеха птици — дори кълмчалата тераса на изоставения ресторант край Кавалското шосе, която напомняше, че е война, не омрачи радостта на този ден.

— Кажи ми някоя твоя работа! — заговори единият от гостите. Беше настоятелен и не снемаше очи от Маджаров. — Под това прелестно слънце ще ви прочета нещо, което към нарекъл „Нощ“...

Беше почти невероятно! Как така бързо се съгласи Маджаров да декламира свое стихотворение! Имаше някаква причина извън молбата на гостенина — тя навярно бе или чистият ден, или вятърът, напоен с дъх на море, или едва разлистващите се червеникави листица на младите дъбове.

Седнахме. Маджаров се загледа пред себе си и без да чака подканяне, започна:

*Скрий в засади, нощният покой
Слънките! ни дебне в златна умица.
Ний вървим — при вражи повик „стой“
Никой се не сеща, ни стъпва.
Ний вървим, а пътя — все по-стръмен.
Срещу нас една ли пушка гръмна?
Бързо, бързо! — та преди да съмне
своя дълг, другари, да изпълним.
Няма да ни върне вражеският гръм!*

Замлъкна. Мълчаха и двамата. Те дишаха дълбоко, неравно. Най-добре бе след такива стихове да не се говори... Когато си тръгнахме, този, който бе помогнал Маджаров да декламира, се обърна към приятеля си:

*Своя дълг, другарю, да изпълним...
Няма да ни върне вражеският гръм!*

Олющената рибарска камيونетка ни чакаше на Балък-пазар. Качихме се и потеглихме за Портолаго. Камionenката подскачаше по разбития асфалт, а безлюдното поле глъхнеше и чезнеше някъде към Куянкьой и Кериччилер. Изправен, Маджаров бе сложил ръце върху ламаринената обковка на кабината.

— Колко сили дремят в тая земя... И в човека дремят — говореше той като на себе си. — Ще преобразим човека, а той ще преобрази земята. А, ще бъде ли туй, амужка?

Очите му, омекнали от топла влага, се смееха и настояваха за отговор. Между разшумелите брястове и тополи морето блестеше, сякаш поръсено със слюда. Маджаров, опит от соления му дъх, разкопча куртката и прекара няколко пъти два пръста отвътре на яката. Искаше цялото му тяло да поеме дълбоко от отморителната прохлада на синята вода.

По обед бяхме в рибарските колиби край даяна. Нашите стари приятели — рибарите — ни чакаха. При тях отивахме за втори път. В огнището пак къкреше гърне с рибя чорба, пак висяха на връвта сушени змиорки, а гърчето Димитраки, в ръце с корав хляб и нож, говореше: — Не гледай хлеба. Манзата е чудесна...

Обядвахме, ходихме с мотормица до крепостта Перитор, а на връщане с нас дойде едно момиче от Болуистра. В басмяната си рокля то бе прозрачно, леко — обущата си носеше в ръка и босите му нозе оставяха върху мокрия пясък тъмни стъпала.

— Погледни — посочи ни Маджаров остатъка от сива крепостна стена. — Тая княгиня идва от каменните термове на Кантакузин.

Евхари — така се казваше момичето — намерила се под погледа на толкова мъже, инстинктивно подири с ръка горното копче на роклята си. Тя се усмихна на Маджаров, сякаш бе разбрала думите му, и се улови за борда. Рибарите се засуетиха.

Евхари пи до Боругоъл. В кафявите ѝ очи, в двете копчета отпред, в опънатата на бедрото ѝ басма, светлееше сиянието на морето.

Скочихме от лодката. Евхари тръгна с Димитраки по нисъка — разказваше му нещо и звънко се смееше.

— Виждаш ли колко сили има в човека! — спря се Маджаров. — от Болуистра до Боругоъл с песни... Тук хитлеризмът е безсилен!

После седнахме на брега срещу манастира свети Никола, чийто изпокъртени стени се вдигаха право от скалистата плитчина на морето.

На връщане Маджаров се умълча. Усмивката му погасна и само по това — как притваряше клепачи, как се взираше в една точка през цепките между тях, разбирах че мисли напрегнато.

Заговори чак когато наближихме Ксанги.

— Още дядо ми е разказвал за този манастир. От приказките му в мене е останал един белобрад светия, яхнал на огнен кон, който препуска над морето. Този лекомислен неделен ден разби детските ми илюзии. Няма свети Никола, няма крилати коне, а тези, които биха могли да летят, са с оскубани башове.¹ Те ядат рибя чорба, теглят празните мрежи и се надяват следващия път съдбата да бъде по-милостива към тях. Човърка ме да напиша нещо за това и може би ще напиша...

Преди няколко дни пак се връщах с Маджаров от Портолаго. Тогава на раздяла ми даде „Моторните песни“ на Вапцаров. На титулната страница поетът бе написал с накъсан почерк: „Желая ти скорошен реванш“, а отдолу едно „Н. В.“ — също разкъсано, накрая със завитка опашчица.

Като прочетох посвещението, Маджаров чукна с пръст по корицата на книгата:

— На такива е невъзможно да дадеш реванш...

После събитията се завъртяха бързо и на 14 август 1944 година Маджаров падна като партизанин край град Куршумли. От него ни останаха спомените за един човек, разтревожен за съдбата на хората, развълнувани стихотворения, смели статии и хумор. Последното му стихотворение, както и живота му — остана недовършено. То не е най-доброто, което Кирил Маджаров е написал, но в него се слыха поетическото дело и жизненият подвиг на поета, приел жертвата, предусетил житейската си съдба, което даде на недопетите стихове вечна сила!

¹ башове — големите детелни пера на гълъбите.

Животът ми наниз от тревоги,
открита лодка в развянуван океан —
и питам се — дали ще мога
да стигна до брега желан?

Дали от бесните вълни връхлитан
ще мина в бури невредим
и тебе — както някога — чисти
да сепя пак до своите гърди?

Или сразен, с весла разбити,
ще падна — песен недопял,
незайна плячка на вълните
и нашата победа не видял...

Когато научихме новината, отредът беше в Присоя край
родното му село Устово.

Струваше ни се, че е невъзможно Маджаров да го няма.
Той толкова здраво беше вкоренен в мислите на своите
другари, че дъгто ни се струваше — ще го срещнем ня-
къде поприведен, забързан, с очи, в които винаги има
усмивка, препълнен с най-хубавите думи за възхвала на
красотата и дързостта на смелите.

Но развълнуваният глас на отредния командир ни за-
новяда да станем на крака, върна ни към трагичната
истина.

Както през дните на ксантйските ни срещи кръвта
шумна в слепите очи, задави ме топлина, но го нямаше
Кирил Маджаров да се наклони и каже:

— Всички ще съумеем да станем герои...

ДЯДО ИЛИЯ

1. КОНЧЕТАТА СЕ КЪСАТ

Точно така се наричаше и аз се питах — наистина ли е
смутен от приближаваща старост? Тоя „дядо“ като че
диреше основание на своята старческа илюзия в оная
дрянова тояжка, отрязана направо от дървото с дръжка
на буква „Г“, излъскана от носене като стар восък. Той
имаше навярно и други основания, но аз бях твърде млад,
за да разбера, защо към хората, които го заобикалят се
отнася като към внуци: прощава им лекомислието, забав-
лява се с тях и в своето снихождение малко се интере-
сува, че наистина могат да го сметнат за дядо...

Тогава Бешков бе едва на четиридесет и седем години,
но бе извървял пътя на едно внушително творчество:
преживял бе и краткотрайната радост, и безутешното на-
изкуството, което той бе видял от върха като разстилаща
се планина. Съображенията бяха го напуснали вече — той
можеше да се надсмива над себе си, защото бе познал
обезсмислянето на безспорните неща. Там, на върха,
Бешков бе загубил измамата, че хоризонтът е последната
граница, че остро изсечените му очертания са края на
пътя. Защото пред него бе все земя — нагъната земя, за-
маня от дъх на гнили листа, замряла в предвечната си
самота. В нея се раждаха хора, които губеха дните си в
страсти, разяждаше ги отъмстителство, изкушаваха се от
насладата да бъдат добри, а после умираха и гробовете
им се пилееха все из тая земя — отделени един от друг,
потънали в киша, в посивяла от мразове пръст, в равно-
душието на идващите и отминаващи дни. Бешков стоеше
стъписан от съдбата им — тя нахлуваше в него от всички
посоки като повей, в който чезнеше усещането за хора и
оставаха едни неясни шумове, клокочене на дълбини и
писък на чапла. Там той се бе видял сам: сам с дряно-
вата си тояжка, по която червенееха остатъци от кора —
и те излъскани като печатите на забравена султанска
тугра.

Оттам нататък можеше да се нарече всякакъв, можеше да се обяви и за луд — само лудите се устремяват към шемета, за да ги докосне хладът на нашата преходност. Там те превръщат плача на вятъра в арфа и поварвали, че белите варовици са костите им, опипват удължените си ръце...

Най-сетне Бешков се успокои! Той бе успял да заблуди хората с безчислените болести, които неуморимо си измисляше, измамил ги бе, че е вярващ, че смеят е неговата истинска природа. И се товареше — ах как немилостиво се товареше с присмехулство! В дълбината си тоя смях бе отчаяно усилие да излезе от себе си, да се спаси от себе си — ден след ден, докато красивата лъжа стана малка истина и за самия него. И само дълбокото усещане на земята — оная, напуканата, върху която преди разсъмване Богородица тайно сине сълзите си и ни кара да ги наричаме роса, черната, със зинали долове и извори — очи, скъпани наоколо от волски стъпки, дето диша и се издува пред изплашения ни поглед... само полъхът на небесни тъми и звездният мир — те го изправяха стълписан пред разголената игра, на която той се бе предал като дете. Тогава думите му, напълнени с безутешие и смут го давеха — той се самонаказваше за своя грях и питаше

— Господи, толкоз ли е нещастен и обеднял човекът?...

Какво можеш да му отговориш!... Аз бях млад капитан който в лагера на Военното училище край Баня слушаше лекции по полева фортификация и тактика, а той — Бешков. Току-що бях се запознал с него — аз още пазя в себе си оня миг, който беше обред извън времето. Разбърканите пулове шракнаха в таблата, столът изскърца и той се изправи в топлия мрак на четирисет и осмото лято. Една електрическа крушка светлеше в излъсканите гънки на кожухчето му — Бешков тръгна срещу мене в широки топли чехли, а изсъхналата земя под него пукаше и шумолеше. Остатък от белия шнур, който бе вързал около кръста си, се люлееше отпред и отброяваше времето. Шавнаха и правите борове пред вилата, и окапалият им листа се изправяха да дирят нозете му, а Бешков все идваше и не стигаше до мен, защото това не бе ход, а цъстствие, чиято непостижимост ме задъхваше...

Сякаш от друг свят чух едно „Е-хе!“ Моето присъствие бе и странно, и забавно: на връх планината, Лао Цзе удостояваше със снизхождение един фанатичен ученик на

Конфуций. Първият ни разговор, както всяко докосване на два свята, беше мъчителен. Всъщност нямаше разговор, защото Бешков само облизваше засъхнали устни и от милост към мене свирукаше през двата си редки зъба — да-наше ми кураж. А аз се насилвах да взема някаква височина, за която имах смътно съзнание — тя кънтеше неистово в главата ми и се размаваше в шумове.

Тръгнахме из стърнището под Люлин — пак из тая гола земя, чийто корави бучки пръст хруптяха в нозете ни като орехи и стъпка след стъпка поставяха всичко на мястото му. Класовете, рязати от сърпа, светлеха и не бяха класове, а свещи, които свирят. То беше вятър — и не беше вятър, беше звук — и не беше звук. Остатък от деня светлеше още върху гребена на планината — настъпваше оня миг, в който нито денят си е отишъл, нито нощта е дошла, а земята мирише на пърчовина и се отдава на греха... Надалеч мракът бе попръскан със светлини. Всяка светлина е един живот: разнежен от топлата вечер дом; лагинки в ръждиви консервени кутии и кладенци, които скърцат. Бешков се спира и очертава с тожката си кръг, като че иска да събере в едно тези разсипани светлини. Но те са несъбираеми! Един дом е окаменял от мълчанието на вражда, в друг разчулват хляба с обредно целомъдрие — нейде се любят до безпамятство, нейде се утаява горчилката на забравена любов...

Пред нас една межда звънтеше и разсичаше кроткия мрак като стрела. Прегорялата ѝ трева беше брадите на престарели мюсюлмани — проредели, загубили цвета си и безплодни. Те шушнеха нещо на друга межда, която се не виждаше, но беше нейде наоколо — може би в самите нас. Над тях една круша се ослушваше в собствените си листа. Възлестите ѝ клони бяха артрозните пръсти на селянка, вдигнати въз небото.

Бешков приближава крушата и милва кората ѝ: грапава, посивяла от времето, с налепи лишей, изпрана от дъждове. И ѝ говори с оня звук, разколебан от вълнение, който е оплакване на мъртъв или нещо като оплакване, но не и думи, не и говор.

— Една буца житна пръст... Аз мога да я облея със сълзите си, както съм я облизвал с потта си. Ти, стара крушо, няма да ми се надсмееш, няма да ме упрекнеш и в слабост. Ти не си човек и ги разбираш тия работи! Твоята кора не е кора, а селска длан. Длан въз длан —

моята въз твоята... Аз усещам топлината ти, кръвта в старите ти жили. Твоето усилие да живееш прелива и в мене...

По пътя подтичват две градски дечица. Майка им напomnia отдире за враждебния свят наоколо:

— Деца! Има гръни и дупки...

Бешков се усмихва горчиво:

— Тях една круша не може да отбие от пътя. Дори и едно цвете! То все пак би им заговорило със своите багри, но езикът на неговия мирис ще остане нерагадан. Защото няма към какво да го отнесат. Към полето?... Какво е за тях полето! Към синора ли, на който с очи без поглед са се изправяли брат срещу брата?... Това, което за мене е съдба, за други е космически разстояния. И сме зели да се чудим за непримиримостта на тоя свят!...

И пак мракът се ослушва в стъпките ни — ослушваме се и ние. Непонятното време ги отбоява, защото това е тайнството на едно откриване, начало на път, по който дядо Илия в завехтало кожухче и олизано таке ще се стъписва пред нерагаданите шумове на земята, ще събира около върха на дряновата си тояжка смарагдови звезди и ще ги пилее. И ще докосва тайни, и всичко ще бъде големият кураж на един смут, и сила на слабия, и дихание, от което с мъчително пукане ще се късат едно по едно златните копчета на един армейски капитан...

2. ОТ СМЕХА ДО ЛИСАТА КОБИЛА

Над София е превалиял дъжд и покривите светят. Кандурите са захапали по една подпорка и разчекнатите им уста издишват тавански мрак. Тук-там стърчат върховете на тополи, а над тях изпраното небе бавно посинява. Хоризонтът го е стегнал в жестокия си пръстен и посинява. Прозорецът на Бешков се отдръпва небележимо или пейзажът се отдръпва — идва един миг, в който всичко започва да се намества и светът намира своето равновесие. Предметите дирят дистанцията си, за да влязат чрез нея в контакт. Това е смисълът на всяко свещаване — отдръпване, предизвикано от тласъка на голямо

влечение. Инстинкт за интимност. После мракът поглъща зримите разстояния и те стават смисъл... Намагнитените юсоки разсичат възбращението и във фосфорното им сияние се разминават хора, които се дирят и не се намират...

Бешков се извързва и сядна на своето място — от лявата страна на салонната маса. Косите му съвсем са посивели — на слепоочията му падат разбъркани кичури. Като на болник. На голата маса — купища списания, разпрани пликосе, по който Бешков, разговаряйки с някого, е рисуван патета. Той ни уверяваше, че населвал тия патета със своята възраст... Съвсем на края са сините тедрадки — жена му предано ги носеше от едно училище и безмълвно проверяваше до късно сгрешените биквадратни уравнения.

Бешков се пресяга към молива и започва да рисува два крака. Говори на себе си:

— Нозете са много важно нещо! Те ни носят... Човек трябва да стъпи, да се изяви гравитационно и ако това стане — всичко останало ще стане...

Това бе тъй неочаквано, защото бяхме говорили за неговите карикатури или по-точно — за тяхното обяснение: всички откриват в Бешков сатирика, страстния изобличител. Това го изпълваше с нарастващ гняв, докато дойде мигът, в който устните му шавнаха беззвучно и той разпери ръце:

— Добри хора!... Ти си приел жертвата заради тях, а те какво могат да ти измислят...

И за да се спаси, залови се с краката на човека. Главата често не знае какво върши!

Две боси ходила, изпъкнали кокалчета на глезените, прасци, в които вече оживява цялата фигура. Няма и теглене, а човекът е стъпил. Моливът виртуозно очертава свитките зад коленете — Бешков уж е вгъбен, но това вгъбление е измамно. Очаквам да захвърли молива, да сложи ръце на кръста и да се изправи.

Захвърли молива и се изправи:

— Че аз толкова ли съм лекомислен, Сиври-сини?... Просто отреченият винаги е намирал своята защитна позиция в отрицанието, докато пред смеха е безсилен... Когато рисувам, и доброто, и злите стават моя рожба. С тях ме свързва трагичното башинство в изкуството. Аз изобразявам, а не внушавам своя възглед. Проповедниче-

ството е друго нещо. Упрекът в мен се ражда от друга утроба и добива художествен израз — ражда се спонтанно, та и зрителят да го възприеме спонтанно, извън чувството за едно посредничество... Правил съм бил страшни неща! Сега и аз като ги гледам, ме хваща страх. Също като децата: играят си с опашката на змията и хич не се сещат, че има глава... Трябва да съм имал изгода на лекомислени, без да бъда лекомислен. Най-често е да не се наказва вината, а куражът! И тъй като аз си свирях и никога няха героичната поза на противник, може да са сметнали, че не зная какво върша. Наистина дали тъй са сметнали? ... Аз имах и друга изгода: осмиваните в изкуството придобиват нещо, което сами не биха имали никога в живота. Това ги задължаваше. Или стъпваше... После моята насмешка извираше или от народното слово, или от откъснатото опрощение на Езоп. В такива случаи най-добре е засегнатият да се надява, че хората няма да разберат! ... Това е то истината. Но не и сатирик-изобличител. Още по-малко пък страсти! Във възрастния човек има само остатъци от страсти и не бива да ги пилее безразсъдно... Вестникарският пехливанлък изисква много усилия, в които най-последно постигащ идеала на противника си — ставаш като него и ви остава само да се прегърнете и да се напиете. Така завършва всяка пародия!...

Ела, ела! Ела да погледнем навън... Ето че на хората не се угажда! Какво искам повече? Туй, което съм привил цял живот, най-последно получи пълно и официално признание. Тъпотата на буржоазните режими, безсмислиците на фашизма вече са отхвърлени — на мен ми се огрежда съучастие в това приключено дело и следователно аз също съм приключен проблем. Отгук нататък аз загубвам своите основания, природата си, защото осъщественият идеал е много сериозно нещо — той не се шегува!...

Бешков влачи широки чехли, паркетът едва поскъртва. Пред прозореца ме докосва с рамо — очите му се смеят. Вече се е успокоил.

— Ти си записваш нещо в къщи... Запиши какво ти е казал днес дядо ти Илия!...

Под нас върху мократа улица са се проточили ивици светлина: отминаващият ден напруга усилия да се съпротивлява на настъпващия мрак. Една боклукчийска каручка се завърта на място и чаткането на подкови звънти в

стъклата. Конят гъне тялото си на една страна и опипом докосва гладката улична настилка.

Бешков е намерил своя повод — заговаря: — Такъв кон може да те разплаче. Виждаш ли го как ходи? Той вече е изтръгнат от тревата, от селските мерки и загубен в тоя непонятен град, носи боклукчийския паваж — делил го е от топлината на земята и студеният паваж — подло стъкло, по което вместо трева след дъжда изниква самотният му образ. Той ми напомня за друг кон, само че запрегнат в английска кола. Добрият Тулуз Лотрек го е виждал нейде преди седемдесет години, обвързал го е с живота на една нация и той ще пестува из епоха в епоха с вечно вдигнат крак. Дори животните са национално и социално определени. Боклукчийският кон не би изглеждал така — аз едва ли бих могъл да го нарисувам, ако не съм приобщен към неговия генозис, към природната му — селския двор, — където всичко е истинско и осакатяването е само физическо понятие.

Бешков намества изметналото се от раменете му кожухче:

— Хора, двор, животни — всичко е обвързано като бослужение. Конят под нас е чиновник и като всеки чиновник първата му мисъл е да се не подхлъсне. А там, в дядовата Дунова къща, вълътцава живота, а не пародията му. Живот, в който имотът е благо, а и нещо повече от благо, щом за него можеш да пожертваш всичко! Има една съдбовност в тия неща. Човекът свързва спомените, вещите и обръща паричните стойности в нравствени стойности. Тъкмо в тия неща се вмести и един кон, който чрез стопанина си вече не е стока. Всяко нещо се осмисля чрез друго! Тези неща старите превърнаха в цивилизация... Ако брашното в хамбара свърши и ще трябва да се смели малко, дядо Дуно казваше: „Вземи лисата кобила, сложи отгоре чувал пшеница и го закарвай на мелницата.“ Ако трябва да се мелят два-три чувала, ще каже: „Впрегнете воловете в малката каруча.“ Ако са повече — тогава запрягахме конете в хубавата каруча. Виждаш ли стопанска мярка, въздигната в морал! Непочтено и грозно е да натовариш един чувал в каруча и да го караш нанякъде. Всеки ще те изгледа и ще каже дума, а ако повториш — ти вече си загубен. От тая присъда няма спасение. То не е тъй безнаказано, както да возиш кило потокали в автомобил! ... Аз не знам у нас да е

хвърляно ядене. Нямахме по-голям грях от този. Това бе начин на мислене, религия, а не скъперничество, както смятаг недостойните...

Рядко ли е било да чуем: „Слизай от колата! Не те ли е срам от вола?“ Именно религия!...

Гласът на Бешков неусетно се е извисил — глас на съдник.

— Имахме бяла кобила, която въпрягахме в кабриолета. Брат ми Дуно беше парализиран и се возеше в него. Когато бачо Дуно подкарваше кобилата към Вига, отзад за яйвовете се хвацахме по няколко деца — да се возим. Преди да стигнем реката, имаше нанягорнище. Бачо, който се правеше, че не ни вижда, спираше коня и се извършаше, без да продума. Той ни гледаше, доде се засрашим, и ние един по един скачахме на земята. След това белият кон, разбрал каква е работата, тръгваше нататък.

В нашата пъстра къща аз бях най-малкият — изгърсаят. Натовазваха лисата кобила с делви, с торби, а мене — най-отгоре. След това отваряха портата и конят сам поемаше към нашата нива. Минавахме Маринчовия имот, после кобилата свиваше край Пушковици и накрая стигахме до нашите жътвари. Веднъж, както се бях разсвирил, паднах от кобилата. Животното спря, зачека ме да стана и все ме гледаше с големи виолетови очи. Мъчих всякак да се кача, забивах боси палци в ставите на краката му, но... напразно. Тогава конят наведе глава — аз възседнах шията му, а той ме вдигна, леко ме изхързули назад и се видях наместен. Горкият кон! Никому не каза това — да не ме осрамям...

3. ГАСЯТ ЛИ СЕ НЕБЕСНИТЕ СВЕТИЛА

Това не бяха болезнени възпоменания на старец, а съдбовност, без която дори такъв изумителен рисуващ, като Бешков, би останал с липси. Могъщите подпиги на неговото изкуство бяха в собствения му преинтересен живот. Той бе пълен с анекдотични случки от родното му село Долни Дъбник, които разиграваше неподражаемо. Случ-

вало се е на вечер да се превърлътява в своите герои до изтощение. Докато фъфли някой пияница, който в безсрамното разголване на нещата изживява налудничаванаслада, пред вас застава селянин, смутен от неуредения, от непроницаемия свят. Той крие очите си, за да не се долови онуй, което е решил да премълчи. Говори бавно, заваля края на думите, мисълта му се движи по една хаотична крива, но не поради глупост. Едва свършил с него, Бешков се оттегля зад входната врата, отваря я и влиза стремително. Срещу нас идва старец, който иска да скрие своята немощ — гласът му е по-висок, отколкото налага случаят, смехът му — по-добър и по-продължителен. Бешков, забравил себе си, живее неговия живот, заговаря с неговите думи...

Чичо му Илия е ленивец. Той лежи в топлата постеля и се чуди да стане или да не стане. Навън се чува човешки говор, зората се е пропукала, но Илия търси своето оправдание: „Е, па щом е село, сѐ ще има хора и да приказват.“ Трополи сандък на каруца... „Па ще трополи! Може ли, дето има хора, да няма и каруци?“

Сладка е постелята. Как да се вдигнеш от нея!

— Стани, Илия! — подканя го жена му. — Стига си лежал.

— И петелът става рано, ама какво върши...

— Петелът... Откога е пял петелът! Стани бе, Илия...

— Стига с тия петли, ма! Виж каква му е на петела глывичката. Загова се и наспива бързо. А я погледни моята!

— Стани, Илия! Слънцето се е вдигнало цяла копраля — настоява жена му след час. — Сйте хора са на полето.

— Че аз мога ли спря хората и небесните светили?... Бешков се смее, в него се явява нов проблем на мисъл.

Той пъшка, надига се, пули очи, които не виждат нищо:

— Петли и слънце... Та аз затуи съм под чергата! Нито те да ме видят, нито аз — тях...

В двора на Бешко Дунов живеело сляпо куче. По-право — кучка. Подкарал дядо Дуно стадо овце и овни да ги продава в Цариград — тръгнала и кучката. Върнал се с пълна кесия махмулии, но радост не донесъл. Мъртвото злато не можело да замени стадото. След месец в дядо Дуновата къща се появила кучката, изоставена нейде из цариградските сокаци.

Бешков оживи нерадостната ѝ съдба. Помня с какво дълбоко усещане за разпиляния си бащин дом говореше чрез нея. Той скимтеше като кучката, сякаш изплакваше всичките обиди и горчивини, причинени на хора и животни. Сам Бешков бе приклепнал край касаниците в Бейолу и чакаше да заколят последния овен. После, почувствувал самотата на чуждата земя, жално виеше в звездната босфорска нощ и тръгваше. Накъде? Кой да му покаже пътя — звездите, соления вятър или сферичските компаси на корабите, пуснали котва зад Галата Кюпрусу?...

Какво ли чувство, какви ли усещания са водили сляпата кучка, за да прекоси Румелия, долината на Марица, Балкана, та да стигне в Долни Дъбник?...

Бешков млъкна, вдигна нагоре глава, сякаш кучката дупеше въздуха на оцъклената нощ и диреше заветния път...

Животното се повъртяло под старата стряха, подвля опашка и не се решавало да се умилка около ничий нозе. То дошло в пустотата, да се самонакаже за едно чуждо престъпление. Без веселото стадо светът губел своя смисъл. Отвърнало глава и от залъка: кучето е куче, но когато е расло в двор — и то търси оправдание за хляба. На втория ден занемяло, а на третия — умряло...

След този разказ не биваше да се говори. Какво беше Илия Бешков: художник, артист, музикант или човек, влязъл в дълбината на словото, където е тайната му?... Нейде в отдалечеността на неговия смех се долавяше въпищият вик на един селинин; от житейските му страхи се раждаха страшни рисунки; същността на отрицанието му беше една мъченическа любов към човека. Той бе изгъкан от ритъм и хармония и може би тъкмо поради това беше страшно зает с всички дисонанси, които ловеше неговата огромна антена. Бешков започваше да рисува с безгрижна шегата и песен — към изкуството никога не пристъпваше с мрачните напъни да ни смае. Като че наистина беше дете, което не знае какво върши! Песента преминаваше в леката и изразителна линия на рисунката, в топлите петна от размит туш. Когато направеше работата „до нейде“, изправяше се, поглеждаше я с невинни очи и сам се удивляваше на себе си:

— Е-хе!...

Същото „е-хе“, чуто някога на свечеряване, когато Бешков все идваше и не стигаше до мен, а окапалите листа на боровете се изправяха и диреха нозете му.

Толкоз!

Предстоеше радиото да прави предаване за Бешков и това стана повод за разговор, който заприлича на интервю.

— Какво би казал за радиото като карикатурист?

— Как като карикатурист? — дрънна се Бешков и ме погледна над очилата си. — Да не исках да го осмеея? Примиха, облиза устни и намерил изведнъж думата, посочи пред себе си с показалец:

— Аз все повече и повече болеювам, а понякога болните стават злонрави... От радиото виждам, че цяла България пее... Човек не може да не се радва на това... Наистина като агитационно средство радиото е най-могъщото, по-могъщо и от карикатурата, но понякога, без да иска, ни разсмива повече от нея. Трудно мога да си представя света без радио. Става дума за сегашния свят. Чрез антената човек за първи път получи власт и сила да го изпълни, да се вмести чрез радиото в него, без хората — обратно — да имат възможност за влизане в разговор с него. Разбира се, когато чрез радиото доминира над света един Бах, един мъдрец, това е чудесно, но когато от него се възползува един лъжец, бедата е толкова голяма, колкото е голяма радостта от първото.

— В случая бих искал да ми кажеш нещо за нашето радио...

Бешков помисли и отговори:

— То с право се нарича родно. Аз, почитайки всичко родно, и роднините си, тача го наравно с тях, слушам го, вярвам му и му се надявам. В Долни Дъбник имаше 75-годишен старец. Петър Шутия се казваше. Беше самотник: без близки, без синове и снахи в дома си и взе, че си купи радио — да му напълни къщата. Веднъж го видели — пуснал дядо Петър радиото и сам си играе. „Ей, дядо Петре — попитали го, — какво си се разскачал сам?“ Старецът отвърнал: „Такава свирня изгърва ли се!“ Аз не знам нашето радио да е получавало по-голямо признание от това...

Припомних на Бешков една стара негова карикатура.

Печата я старият „Стършел“ в края на 1940 или в началото на 1941 година, преди вестникът да бъде спрял:

Художникът е грабнал една сопа и с ожесточение налага своя радиоапарат, който е рухнал на пода разтрошен.

с провесени жици и разбити лампи. Отдолу пише: „С парите си да те купи, данък да ти плащам, а ти все ме лъжеш!...“

— Вярно е — засмя се Бешков. — Спомням си тая картина, но тогава бях млад и си мислех, че тия работи могат да се оправят с бой...

5. КОЙ ЩЕ ПОЖАЛИ ДЪРВЕТАТА?

Между черновите рисунки, останали ми от Бешков, има нещо, което никога не мога да отмина. Върху корицата на списание „Пламъче“ Бешков с плъгнен черен молив е рисувал селяни, младоженци, деца. Между тях има знаци и отделни думи, понятни за тези, които по-дълго са бседвали с художника за изобразителното изкуство, за „занаята“. Очевидно Бешков е разговарял с някого за извлечените от него закони на сферическата перспектива, защото там е и неговата „сфера“, в която един испански благородник с шпата търси убежните си точки по обратния път на нашата визуалност. Встрани от испанеца Бешков е писал: „Рисувай веднъж, два, три, четири... кучета, овце, волове, биволи, селяни, попове, жени — със сака, с шаячни дрехи. Рисувай с четка и перо, с туш или само с перо. Търси синтез!... Обем!...“

На втората страница с червен молив — пак същото: „Рисувай!“ Две удивителни — отпред и отзад — заграждат думата, която Бешков повтаряше неуморимо пред приятели и студенти.

Един пролетен ден на 1952 година се разхождахме из Парка на свободата. Спирахме пред бюстовете на народните будители — Бешков говореше нещо за тях. И изведнъж спря между два бюста — сякаш се заслушваше в себе си:

— Ами ако един негодий вземе, че ги размести една нощ? ... Какво надсмиване ще бъде, защото после никой не може им намери местата!...

На пътската бе спрял преждевременно състарен човек с клюмнала козирка на каскета и ръка, която държеше неестествено притисната към хълбока — нито да я спусне,

нито да я вдигне. Пред него, с дървена рибка в ръцете, играеше дете. Навярно бе негово внуче, защото върху повехналото лице на стареца се беше застояла усмивка — една от ония малко безсмислени усмивки, които имат хората с единствен идеал — да продължат рода си.

Бешков се пипна за молив, подири в джоба си и лист, но не намери. Тогава поднесе пред себе си длан и с неobiкновен дъглия си показалец започна да рисува. Не! Бешков не рисуваше, а с пръст „измъкваше“ стареца от пространството. Нямаше никакво изображение, а аз физически усетих „нарисуваното“: неустойчивите нозе на стареца, обувките му със смешно вирнати носове, ракурса на ръката му, която той продължаваше да притиска към хълбока.

— Е-хе! — смееше се Бешков. — Виждаш ли линията на таза му как пада надолу? За това пък рамото му храбро пробойда ей там небето. Тоя старец е немислим без детето, затова ще направя и него. То си има рибка и не ще да знае за дядо си. Два свята, кръвно обвързани, а се разминават. Това е рисунката, това е синтезът!

Бешков нагажда сякаш цялото си тяло в направление на линиите и продължава да говори:

— Рисувай!... Рисувай!... Рисувай!... Ако нямаш молив — с клечка, ако нямаш клечка — с пръст. На бележник, на амбалаж, на земя и сняг, на длан, на всичко, каквото ти попадне...

На 13 март 1954 година прекарах с Бешков до късно. Наведен пред няколко отрязъка от плътна хартия, той се гневеше, задето съм пропуснал неща, които са непостижими за хората. Остро очертаваният профил на главата му, която той поклащаше при всяка дума, сякаш да я въбие, нервните драски на молива му показваха, че Бешков дълбоко преживява своите мисли.

— Един студент ми носи рисунка. Нарисувал откъм задницата два коня. Теглят кабриолет. Не така, любезни! На нас не ни трябва гърбът на файтона. Ние търсим причината, поради която върви, накъде отива, каква сила го движи... Ние трябва да го изясним пространствено, да изясним типа на хората в него и всичко това да бъде съобразено със законите на физиката и природата. Той мисли, че като вдигне единия крак на коня и му лъсне петалата, движението е постигнато. Вървеж ли е още

това? ... Изкуството или се започва правилно и става, или се започва грешно — и никога не става!

С едри махове Бешков рисува устремени напред коне. Над тях — едно тъмно петно, от което се отделя изразителният ракурс на една ръка и... кочияшът е готов. Появяват се и пътниците на кожената седалка.

— Конете препускат. Те мъкнат фыйтона и за това е нужна сила. Виж кочияша! Той няма нищо общо с напрежението на конете, защото се вози. По никакъв усет, доведен до навик, той само балансира и това е единствената му роля. Ето този — десния пътник — как се е навел напред. Той е нетърпелив и с това движение като че помага на конете да стигнат по-бързо до определеното място. Но другият е безучастен. Той не е заинтересован от пристигането и дори му се иска тая забавна кабриолетна история да продължи по-дълго. Овалът на лицето му, тая гънка на жилетката и тая ръка, на чиито отпуснати пръсти сам се наслаждава — всичко туй завършва неговия тип. Това е то изясняване на изображението, това е философията! Когато най-после ще се намери човек да каже, че изобразителното изкуство третира силите, разрешава техния проблем и в това се състои отликата му от фотографията. Фотографията е абстракция! Тя лови момента, в който не е заложено нито това, което е било, нито това, което ще стане. Светът съществува чрез човека, а фотографията е оптика и химия... Ето този кон!... На неговите плещи, на купа му, тежат килограми и години. Гърбът му е извън опорните точки на нозете и той увисва надолу. Тая дъга обаче ни задължава да търсим нейното завършване в линията на корема, защото в изкуството има само неща, които взаимно се осмислят и оправдават. Отричането на едното от другото е всъщност отрицание на самото изкуство. Бешков рисува коня и продължава:

— Усещаш ли колко е тежела тази кранта и, което е много важно, как с ум и навици се е научила да разходва силите си? Този кон и след като умре, ще продължава да бъде силен, защото материята и енергията са се съхранили. „И твой един син, Българийо, виси на него със страшна сила!...“ Ето какво понятие още Ботев е имал за нещата, които съм принуден да банализирам след толкова години!...

Веднъж при Бешков дойде млад художник с папка рисунки. Докато ги разглеждаше, Бешков хапеше устни, после взе молив и се наведе над белия лист. Започна да рисува нещо, което приличаше на пате, но затваряйки извивката на шията с една срещуположна линия, патето се превърна в старинен картуш, във вензел на неизвестна издънка от династията на Бурбоните и — най-подир — в царска кошица.

Обмисляше как да започне разговора. Сянката на острия му нос падаше точно върху листа и Бешков очерта ръбеца ѝ с изицна линия.

— Да-а — провлачи той и отмахна листа. — Ти твърде много се увеличаваш в доброто настрояване на лицето. Де-тайлираш и изпущаш най-важното — материята — нейния обем и тегло. Трябва първо да се отиде във веществността и оттам в изобразението.

— Вие ми открихте корана! — надигна се възхитен художникът.

— Не знам какво съм ти открил... Аз казах това, което мисля като художник. Тия неща не може да ги ги даде никаква академия, защото само на творческата личност принадлежат виждането, импулсите и цялата безогветна мъка, която на белия лист ние кратко наричаме субективен израз.

Бешков взе една илюстрация, прекара пръст през средата ѝ — като че пречерта зрителния хоризонт.

— Ето! Светлосянка има, а няма дълбочина. Отделните предмети са без отношение един към друг, а предмети без тая обвързаност не създават свят. Поотделно носът, очите и ушите ти са нищо. Аз не мога да те възприемам на части. Така и рисунката обединява всичко около един гравитационен център и тоя център всъщност е творецът... Твоите дървета страдат — те изживяват всичката мъка на инерцията и своята неподвижност. Кой ще ги пожали, щом и художникът е глух за тяхното страдание? ... Пред едното ти си предпочел другото — прехласнал си се, взел си да словославиш нещата, да ни разправяш: „Гледайте какви цветчета, какви дървета!“ Ние от картинки не се интересуваме, а от преживелицата на художника. Цветята, портретуваният, къщата са само повод за изява на твореца. Рисунката има едно нещо в повече от натурата — творческата личност. И аз непрекъснато търсех досега да те видя, а останах само сред

дърветата. Илюстрирана картичка! — завърши Бешков, раздразнен от усилието си да бъде деликатен. — ... Гледат това тяло. И в Академията има няколко тела, които ме душат, та ще кажа да ги изхвърлят. Художникът е гледал добре, нарисувал е всичко точно, но той ни е казал само как се гледат телата, но не и как се рисуват, което е съвсем друго нещо. Тялото, както и всичко в света, има тегло. Даже и диня като отидеш да си купиш, никой няма да ти я даде, преди да я сложи на кантара. И ти конструираш добре, издължаваш се на зрителното възприятие безупречно, но пропорцията е само средството.

— Вие искате да кажете, че това тяло е лишено от движение? — обезкуражен пита младият художник.

— Няма движение на нищото! Има материя, която се движи. Без материя какво ще движеш? ... И чудно нещо! Мен уж ме винят в клерикализъм, а трябва да внушавам тия прости неща на хора с безупречна преданост към материалистическото мислене! ...

— Открийте ми разковничето! — моли художникът.

— То е усет. Средствата се научават, но тия неща не се дават от ръка в ръка. Случва се да търсиш нещата в сложната светлосянка, а то става само с една линия. В изкуството няма край. Който е стигнал до края, стигнал е до самата гибел. Срещат се и такива художници, които в себе си нямат пътища за нататък, та цял живот правят едно и също нещо. И у нас има много такива — да не казвам имената им, защото враждата се ражда от глупостта. Те ще си останат вечни юноши. Ако от рисунките, които видях, ти не навлезеш в състоянията на друга възраст, и ти ще останеш завинаги юноша. Та лошо ли е? ...

Бешков се смее. Добър смях, в който натегнатият разговор олеква изведнъж.

— Искам да остарея! — настоява гостът.

— Ще остарееш, когато сам си кажеш: „Стига вече! Така повече не може, драги!“ Тия думи винаги съпътствуват едно творчество и се изричат тайно от околните. Работата е ти да се самоосъдиш. Тогава вече си в старостта... И запомни: от самодоволството и лекомислието не се ражда изкуство. От лудост може да се роди, от детски съновидения — също, но от лекомислие — никога! Голямата радост на изкуството е зачената от голямо стра-

дание... Понякога рисувам весели патета, а личи, че ги е правил петдесетгодишен човек. Много е важно с каква възраст се насищат нещата. Ние, славяните, понякога се мамим, че сюжетът е всичко. Оттам тръгваме по дирите на събития, правим справки и търсим списъците на историческите лица. А то!... Не разказът за нещата, а възкресението им в изкуството ще ни даде всичката благодат, която ние така ожесточено и безнадеждно дирим. В световната живопис няма такова лекомислие и затова Праксител, Рембранд, Леонардо, Делакроа, Дега — от давна са станали мярка, обем, свят. Ние казваме: „Дай ми един Рембранд“, без да назоваваме творбата. Това значи, че авторът е дал на преживелищата си вечен живот и той е всичко. От такова едно схващане би могло да се отиде в субективизъм, но той е извън същността на разговора ни, извън моите творчески убеждения...

Когато художникът си отиде, Бешков се разходи из стаята. Както гледаше в тъмнината навън, извърна се внезапно и намести очилата си:

— Изкуството не е да го научиш и да го правиш. То е заложено в генезиса на пастилите и както в природата синтезът се извършва благодарение на слънцето, така и творческият процес става ей така! — Бешков сложи пръст на гърдите си. Долната му устна беше увиснала — беше развъгълнуван.

6. ЗАГАДКАТА ЛЕВСКИ

Бях се върнал от Трявна и Дряново — при Бешков отидох с възбудата на това пътуване. Занесох му една чудна, съвсем неизвестна у нас книга — записките на Цаню Захариев за Тревненското въстание. От трагичните страници, в които авторът с успокоен, но скърбен глас съобщаваше как българите са ловили въстаниците и са ги предавали, разговорът премина към смисъла на жертвата, предателството и съдбата на нашия народ. Бешков беше се вкопчил за края на масата и наклонен към мене, говореше напрегнато: